

ФАКТОРИ СЕРЕДОВИЩА В ДІЯЛЬНОСТІ ТА УЧАСТІ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ З ПОЗИЦІЙ МКФ

ENVIRONMENT FACTORS IN ACTIVITIES AND PARTICIPATION

OF CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS FROM THE POSITION OF THE ICF

У статті розглядається питання впливу факторів середовища на участь у суспільному житті і діяльність дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку з позицій МКФ.

На основі теоретико-методологічного аналізу та систематизації наукової літератури з проблеми дослідження констатовано необхідність врахування не лише індивідуальних особливостей розвитку мовленнєвої компетентності і її психологічних особливостей, пов'язаних із мовленнєвим недорозвиненням, а й зовнішніх впливів на функціонування та обмеження життєдіяльності дитини з порушеннями мовлення. У зв'язку з цим у статті поставлено мету репрезентувати окремі концептуальні засади МКФ. Ідеться про перший компонент контекстуальних факторів – фактори середовища.

З огляду на положення МКФ представлено розуміння факторів середовища як бар'єрів і полегшуючих факторів. Підкреслено, що той самий фактор середовища може бути бар'єром або фактором полегшення. Характер впливу, який цей фактор чинить на функціонування дитини, визначається виключно з позицій конкретного учня, ситуація якого описується.

Питання виявлення факторів середовища, які чинять вплив, встановлення характеру впливу виявлених факторів, усунення перешкод або підсилення факторів, що чинять ресурсний вплив на діяльність і участь у суспільному житті дитини з мовленнєвими труднощами, визнається вагомими у моделюванні безбар'єрного освітнього середовища відповідно до освітніх потреб цієї дитини. Описано фактори середовища, які можуть впливати на функціонування дітей з різними особливостями мовленнєвого розвитку. Унаочнюється взаємодія факторів середовища з функціями організму, діяльністю та участю у суспільному житті дитини з мовленнєвими порушеннями.

Наголошено на необхідності широкого виявлення факторів середовища, що стосуються дітей згаданої категорії, що ближчим часом повинно стати предметом спеціальних досліджень.

Ключові слова: фактори середовища, діяльність і участь, бар'єр, полегшуючий фактор, безбар'єрне освітнє середовище,

міжнародна класифікація функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФ), порушення мовлення.

The article considers the impact of environmental factors on the Activities and Participation of children with speech disorders from the standpoint of the ICF.

Based on theoretical and methodological analysis and systematization of scientific literature on the research problem, the author states the need to take into account not only the individual characteristics of speech competence and its psychological characteristics associated with speech underdevelopment, but also external influences on the Functioning and Disability. In this regard, the article aims to represent some of the conceptual principles of the ICF. This is the first component of Contextual factors – Environmental factors.

The author presents an understanding of the concepts of Environmental factors, Barriers, Facilitator from the provisions of ICF. It is emphasized that the Environmental factor can be a Barrier or a Facilitator. The nature of the impact that this Environmental factor has on the Functioning of the child is determined solely by the position of the particular student whose situation is described.

Important in modeling a barrier-free educational environment in accordance with the educational needs of a child with speech difficulties is given to identifying influential environmental factors, establishing the nature of the impact of identified factors, removing obstacles, or strengthening the impact on the resource Activities and Participation. The author describes some of the environmental factors, their influence on the Functioning of children with various features of speech development. The examples illustrate the interaction of Environmental factors with Body functions, Activities and Participation of a child with speech disorders.

Emphasis is placed on the need to study the impact of Environmental factors affecting children in this category, which should soon be the subject of special studies.

Key words: Environmental Factors, Activities and Participation, Barrier, Facilitator, barrier-free educational environment, International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF), speech disorders.

УДК 159.9:376.37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.32.26>

Якимчук Г.В.

наукова співробітниця лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

Інклюзивне навчання дітей з особливими освітніми потребами, зокрема з порушеннями психофізичного розвитку, сьогодні в Україні визначається як пріоритетне і впроваджується чимдалі активніше на принципах рівності можливостей, недискримінації і взаємної поваги до індивідуальних особливостей і відмінностей кожної дитини, а не у контексті обмежень чи порушень.

Прийняття державою стратегічних документів з орієнтацією на досягнення безбар'єр-

ності, в тому числі освітньої [8; 12], законодавчих змін у галузі інклюзії з орієнтацією на міжнародні підходи до визначення категорій (типів) освітніх труднощів у осіб з особливими освітніми потребами (ООП), визначення рівнів їх підтримки [7; 9; 10; 11], широке запровадження інклюзивного навчання у закладах дошкільної та загальної середньої освіти загалом визначають потребу в опануванні і застосуванні педагогами цих закладів засад міжнародної класифікації функціонування,

обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФ) [5] задля ефективної організації інклюзивного, тобто якісного та доступного, освітнього середовища, що ґрунтується на правах людини.

Спираючись на світовий досвід із створення безбар'єрного простору, на законодавчому рівні держава сприяє створенню належних умов для організації задоволення потреб всіх учасників освітнього процесу – дітей, педагогічних працівників, інших працівників закладу освіти, батьків дітей, асистентів дітей з ООП. Вільний доступ до освіти, створення сприятливих умов та рівних можливостей для навчання усіх дітей в групі або класі відповідно до потреб учасників освітнього процесу з особливими освітніми потребами, створення інклюзивного освітнього середовища є стратегічними цілями розбудови освітньої безбар'єрності [8; 12]. Саме тому виявлення факторів, які створюють бар'єри (перешкоди), і впровадження у практику спеціальних заходів, які усувають або пом'якшують ці бар'єри, є першочерговими завданнями педагогів у закладах освіти. Якомога повніший перелік всіх життєвих галузей, в яких людина здійснює різні види діяльності (перелік несприятливих факторів, інструментів для опису різних ситуацій і розуміння бар'єрів навколишнього середовища, які безпосередньо перешкоджають участі в навчанні або створюють труднощі у дитини, виявлення дискримінації, а також позитивних впливів навколишнього середовища – полегшуючих факторів, ресурсів), містить МКФ¹.

Отже, актуальність розроблення проблеми виявлення факторів середовища, встановлення характеру впливів виявлених факторів, усунення перешкод або підсилення факторів, що чинять ресурсний вплив на діяльність і участь у суспільному житті дитини з мовленнєвими труднощами, визначається необхідністю моделювання безбар'єрного освітнього середовища відповідно до освітніх потреб цієї дитини.

Метою статті є репрезентація впливу факторів середовища на діяльність і участь у суспільному житті дитини з порушеннями мовлення з позицій МКФ, можливих способів усунення негативних або підсилення позитивних впливів цих факторів у процесі моделювання педагогічними працівниками закладу освіти базбар'єрного середовища відповідно до особливих освітніх (мовленнєвих) потреб дітей з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ).

Методи дослідження. Застосовано теоретико-методологічний аналіз, систематизацію наукової літератури з проблеми дослідже-

ння, опору на практичний досвід діагностики і корекції тяжких порушень мовленнєвого розвитку та узагальнення отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний підхід до розв'язання проблем мовленнєвого розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення як в спеціальному, так і в інклюзивному класі (або групі) передбачає врахування індивідуальних особливостей дитини не лише з точки зору ступеня розвитку мовленнєвої компетентності і психологічних особливостей, пов'язаних із мовленнєвим недорозвиненням, а й з огляду на те, в систему яких зовнішніх впливів на функціонування та обмеження життєдіяльності дитина з порушеннями мовлення потрапляє [2; 3; 5; 6].

Задля уніфікації понятійного апарату, який буде використовуватися в даній статті, окреслимо розуміння факторів середовища, тобто бар'єрів і полегшуючих факторів, відповідно до МКФ.

Складник «фактори середовища» (Environmental Factors) представлений в МКФ як перелік можливих несприятливих зовнішніх факторів, інструмент для опису різних ситуацій і розуміння бар'єрів навколишнього середовища, які безпосередньо перешкоджають участі в навчанні (обмежують діяльність) або створюють труднощі для дитини у життєвих ситуаціях чи спільній діяльності (обмежують участь), а також як перелік позитивних впливів навколишнього середовища (полегшуючих факторів, ресурсів). Фактори середовища – фізичне, соціальне оточення та середовище відносин і ставлень, де люди живуть і проводять свій час [1; 5]. До них належать такі аспекти, як фізичне середовище (доступне, недоступне), відповідні допоміжні технології (наявні, відсутні), ставлення людей до обмеження життєдіяльності (позитивне, негативне), а також служби, системи та політики (яких немає взагалі, які перешкоджають залученню всіх людей із певним станом здоров'я у всі сфери життя, а також які сприяють залученню).

Отже, фактори середовища через їх відсутність або присутність можуть позитивно впливати на результат діяльності, на здатність окремої дитини виконувати дії і завдання, а також на функції або структуру організму людини чи обмежувати функціонування, перешкоджати, створювати труднощі, обмежувати життєдіяльність [5]. У першому випадку фактори середовища розглядаються як фактори, що поліпшують функціонування та знижують обмеження життєдіяльності, тобто як *полегшуючі фактори* (Facilitator). У другому випадку йдеться про *бар'єри* (Barrier), обмеження. Фактор середовища може бути бар'єром лише тому, що він є, або тому, що він відсутній. Можна передбачити, що один конкретний фактор середовища може бути як бар'єром, так і фактором полег-

¹ Створено версію МКФ для дітей та підлітків (МКФ-ДП). Попри те, що функції додавання нових кодів та модифікації наявних в МКФ-ДП були розроблені спеціально для дітей (першого року життя, раннього, дошкільного та шкільного віку) та підлітків, вони також є актуальними для МКФ і були включені в процес її оновлення [6, с. 7].

шення залежно від характеру впливу, який цей фактор чинить на функціонування і життєдіяльність людини в конкретній ситуації в певний момент часу [5].

Слід брати до уваги і те, що різні середовища зумовлюють вплив на всі складники функціонування та обмеження життєдіяльності людини різною мірою. Тобто фізичні, соціальні фактори та фактори взаємовідносин людей, які чинять позитивний (поліпшують) або негативний вплив (погіршують, обмежують) на функціонування людини (функції організму, структури організму, діяльність та участь) і обмеження її життєдіяльності (порушення, обмеження діяльності або обмеження участі), визначаються або фактором полегшення, або бар'єром відповідного ступеня: бар'єр відсутній (немає, незначний); легкий (незначний) бар'єр / (невеликий, слабкий) полегшуючий фактор; помірний (середній, явний) бар'єр; важкий бар'єр (високий, екстремальний) / суттєвий полегшуючий фактор (високий, екстремальний); повний (абсолютний) бар'єр чи полегшуючий фактор [1; 5; 6].

За умови однакового порушення з медичної точки зору труднощі дітей із порушеннями мовлення можуть суттєво відрізнятися за показниками індивідуального і соціального функціонування, зумовленими впливами факторів середовища. Ідеться про умови середовища, в якому дитина перебуває, та ту підтримку, яка була надана дитині на попередніх етапах її навчання та розвитку, тобто супровід, який був забезпечений дитині та її родині.

Розглянемо фактори середовища, що можуть створювати бар'єри (перешкоди) в контексті освітньої діяльності осіб з тяжкими порушеннями мовлення, які потребують створення для них спеціальних умов навчання або впровадження заходів, що сприятимуть їхній успішній освітній діяльності, а також фактори середовища, котрі можуть становити ресурсне значення у діяльності і участі у суспільному житті осіб з мовленнєвими порушеннями, пом'якшувати бар'єри (перешкоди).

Як відомо, важливим у формуванні активного мовлення є так зване мовленнєве наслідування, тобто таке відтворення звуків, слів, фраз, що спочатку схожі на відлуння, а пізніше стає відтермінованим у часі самостійним повторюваним мовленням. Виникнення умов (контексту) обмеження досвіду соціальної взаємодії і недостатнього використання мовних засобів (наприклад, перебування дитини раннього віку в закладі інституційного догляду та виховання, ухилення батьків від виконання обов'язків з виховання дитини, нехтування мовленнєвими потребами дитини чи непомічання їх дорослими) може розглядатися як фактор у навколишньому середовищі, що сприяє порушенню функціонування і обмежує діяль-

ність і участь у суспільному житті різною мірою. У несприятливому соціально-мовленнєвому середовищі ускладнюється або порушується спонтанний мовленнєвий розвиток дитини. Розвиток мовлення за таких умов затримується (мовленнєві проблеми виникають на тлі загальної педагогічної занедбаності) або відбувається із значними труднощами і потребує спеціальних заходів задля опанування мовлення дитиною в обсязі, що відповідає її віку [15; 16]. Порушення у психічному розвитку, які виникають через недостатність мовленнєвого розвитку, також вимагають спеціальної компенсації (надолуження).

Можлива і протилежна ситуація, коли дитина виховується в умовах збільшеної опіки в сім'ї, де всі дії дорослих спрямовані на задоволення потреб та інтересів дитини. Якщо дитину розуміють з пів погляду та випереджають усі її бажання, то потреба використовувати активне мовлення у дитини значно зменшується [15; 16]. Таке середовище створює перешкоди для виникнення у дитини мотивів мовлення і потреби у мовленнєвому спілкуванні, а отже, спричиняє виникнення порушення і обмеження діяльності дитини.

Описані приклади впливу зовнішніх чинників на розвиток мовленнєвої функції представляють соціальне середовище як причину невідповідності між найвищим можливим рівнем функціонування у певний момент часу (здатність, актуальний рівень розвитку) та очікуваним рівнем мовленнєвого розвитку дитини даного віку (вікова норма), оскільки це середовище створює бар'єри до участі (соціальна перспектива функціонування) і діяльності (перспектива індивідуального функціонування) [5].

Розглянемо інший приклад впливу факторів середовища, які перешкоджають діяльності та участі особистості у суспільному житті.

Специфічні труднощі у дитини в оволодінні навичками читання (дислексія) можуть бути причиною неуспіху в опануванні предметів мовного циклу (обмеження діяльності). Такі труднощі особливо будуть виявлятися у дитини із семантичною дислексією, коли дитина читає переважно правильно, однак прочитаного вона не розуміє. Спостерігається порушення розуміння прочитаного слова, фрази, тексту за правильною технікою читання. Також через велику кількість помилок під час читання дитина може не розуміти змісту прочитаного, спотворювати його, оскільки у такому разі відбувається читання за принципом здогадування. Дитина губить рядок або закінчення слів і фрагментарно розуміє зміст тексту, або ж вигадує його сама.

Навчання дітей із зазначеними порушеннями потребує від педагогів застосування певних прийомів, методів і використання засобів,

які б запобігали фрагментарному читанню, нерозумінню тексту, викривленню змісту за згодкою.

Зі спеціальних приладів для читання можна застосовувати, наприклад, такі: лінійку-пластину, яка має прямокутне віконце посередині, в яке вставляються напівпрозорі кольорові смужки; кольорові смужки для читання без змінної смужки (прозорі накладки певного розміру з фіксованою горизонтальною лінією); кольорові указки для читання Т-подібної форми, які надіваються на палець і дозволяють слідкувати за текстом за допомогою використання методу вказівки пальцем, який охоплює одне-два слова; кольорові накладки для читання (прозорий кольоровий пластиковий листок, який поміщається поверх рядків тексту), які маскують візуальні ефекти сприйняття. Також ефективною є зміна розміру і виду друкованого шрифту, міжрядкового інтервалу, використання українського шрифту Inclusion UKR, розробленого для дітей і дорослих із дислексією, використання застосунку, який адаптує тексти із використанням спеціального шрифту та відповідно до індивідуальних налаштувань, синтезатора мовлення, який озвучує друкований текст. Також діти з дислексією потребують додаткового прочитування інструкцій педагогом, збільшення часу на виконання завдань, додаткової самоперевірки, додаткових повторень пройденого матеріалу з будь-якого навчального предмету. Доцільним є розроблення індивідуальних способів закріплення або домашнього опрацювання навчального матеріалу з мови, літератури, природознавства, основ здоров'я тощо, а також перевірки здобутих знань та навичок з цих предметів (наприклад, прослуховування аудіофайлів, текстів замість їх прочитання, усне опитування замість письмового тощо).

Тут можна говорити про пристосування факторів навколишнього середовища (спеціальне приладдя, методи навчання і заходи, спрямовані на перевірку знань, умінь, навичок чи інших компетентностей дитини) до потреб учня задля створення таких умов (тобто забезпечення факторів полегшення функціонування), які можуть забезпечити виконання завдання або дії цим учнем (*діяльність*). Зауважимо, що фактори середовища тут розглядаються виключно з позицій конкретного учня, ситуація якого описується. Наприклад, подібна адаптація методів викладання для учня з порушенням слуху не становитиме ресурсного значення, а створить додаткові бар'єри. Отже, існування фактору полегшення впливає на діяльність дитини таким чином, що уможливорює виконання завдання – сприйняття і засвоєння навчального матеріалу, репрезентацію здобутих знань тощо.

Опишемо, як ставлення (як фактор середовища) з боку навколишніх впливає на становлення особистості цієї дитини з ТПМ, створюючи *бар'єри* або, навпаки, *полегшуючі фактори* [1].

Характеризуючи особистість дитини із заїканням, слід зважати, що умови виховання і розвитку дитини можуть сприяти проявам і закріпленню негативних або позитивних психічних явищ. Так, наприклад, нерівність (надмірна суворість і вимогливість) або зниження вимог (розпещеність, потурання), неоднаковість ставлення до дитини порівняно з іншими (жалість, надмірна увага), акцентування уваги на порушенні, виключення із різних видів спільної діяльності через мовленнєві труднощі, кепкування так чи інакше опосередковують поведінку дитини різними захисними механізмами і негативними поведінковими реакціями [13; 14]. Дитина може вдаватися і до уникнення в подальшому будь-яких соціальних контактів через передчуття мовленнєвих невдач і негативного реагування на них навколишніх, невпевненість у собі, низьку самооцінку, зниження мотивації, зниження рівня домагань, страх мовлення. Нашарування негативних уявлень про себе поглиблює мовленнєві труднощі [4; 13].

Більшість дітей із заїканням відчуває досить інтенсивний тиск середовища, в якому перебуває, з боку родинних (сім'я, близькі і далекі родичі) і соціальних структур (друзі, однокласники, сусіди, учителі, інші члени громади, в тому числі незнайомі). Тому, говорячи про необхідність створення сприятливого середовища для дітей із заїканням, ми маємо на увазі створення такого середовища, яке б сприяло нормалізації функції організму (відповідно до МКФ функції утворення плавності та безперервності потоку мовлення). Окрім вимог до мовлення навколишніх (спокійний тон, доброзичливість, зрозумілість, виразність, неквапливість), доцільними є рекомендації щодо створення спокійного настрою, підбадьорювання у подоланні порушення, означення успіхів, підтримування мотивації працювати над подоланням порушення. Неприпустимим є наслідування спотвореного мовлення дитини і вказування на її мовленнєві недоліки і невдачі [4, с. 28]. Описаний приклад також унаочнює взаємодію факторів середовища (ставлення навколишніх) з функціями організму (функції утворення плавності та безперервності потоку мовлення).

Слід зазначити, що на різних дітей із заїканням фактор середовища «ставлення навколишніх» по-різному чинить негативний та / або позитивний вплив, що зумовлюється іншими особливостями (ступенем фіксації на порушенні, особистісними якостями дитини, стадією порушення, віком тощо).

Отже, середовище може впливати на мовленнєвий розвиток дитини такою мірою, якою воно постає сприятливим фактором, забезпечуючи функціонування, чи перешкодою, обмежуючи життєдіяльність. Характер впливу факторів середовища, ступінь цього впливу, як і характер, структура мовленнєвого порушення, механізми його виникнення і особливості вторинної затримки психічного розвитку та тлі мовленнєвого недорозвинення (структури і функції організму), визначають необхідність і особливості пристосування освітнього середовища до потреб дитини з мовленнєвими порушеннями (створення індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану, спеціального приладдя, обладнання тощо).

Виявити перешкоди та бар'єри можна шляхом вивчення середовища закладу освіти, конкретних ситуацій, створених педагогом, різних життєвих ситуацій, змісту обраної комунікації, міри участі дитини у діяльності класу відносно участі інших дітей [2, с. 26]. Спостерігаючи за діяльністю дітей з особливими освітніми потребами та діяльністю їхніх однолітків, можна з'ясувати, що саме утворює труднощі для діяльності дитини з ООП (потенційні обмеження в їхній діяльності під час освітнього процесу). Важливо виявити відповідність між можливостями дитини та пристосуванням навколишнього середовища, між можливостями дитини та очікуваннями педагога. Також слід з'ясувати сильні сторони у функціонуванні, потенціал дитини та полегшуючі фактори, які могли бути підтримкою, необхідною для участі у суспільному житті, подолати виявлені перешкоди, створити дружнє освітнє середовище, орієнтоване на потреби дітей, та забезпечити участь і діяльність усіх дітей.

Висновок. Інструментарій МКФ дозволяє описувати не лише стан здоров'я (структури і функції організму), а й діяльність особи та її участь в суспільному житті (перспективу індивідуального і соціального функціонування), аналізувати фактори середовища, які чинять такий вплив, що перешкоджає (обмежує) діяльність і участь особистості у суспільному житті або полегшує таку діяльність і участь.

Виявлення й усунення можливих бар'єрів, визначення полегшуючих факторів, які допоможуть пом'якшити труднощі для дитини, є визначальними чинниками у встановленні особливих освітніх потреб дитини, розробці стратегій підтримки дітей з особливими мовленнєвими потребами в освітньому середовищі і досягненні освітньої безбар'єрності загалом.

Крім того, в науковій і методичній літературі недостатньо розробленим залишається питання впливу факторів середовища, що стосуються дітей з мовленнєвими порушеннями. У цій галузі необхідні додаткові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браузер для МКФ. МКФ для інклюзивної освіти: організація інклюзивного освітнього середовища : вебсайт. URL: <https://icfinedu.org/ua/browser> (дата звернення: 01.11.2021).
2. Визначення та класифікація інвалідності. Супровідний технічний буклет (вебінар 2) / Джудіт Голленвегер. Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), 2014 р. 39 с.
3. Данілавичюте Е.А. Особливі мовленнєві потреби: технологія індикації, аналізу, моделювання освітнього простору. *Діти з особливими потребами в освітньому просторі* : збірник матеріалів V Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології, м. Чернігів, 10–11 жовтня 2019 року ; Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Київ : Симоненко О.І., 2019. 320 с. С. 34–38.
4. Літовченко О.В. Заїкання у дітей: профілактика і корекція : навчальний посібник. Одеса : Видавництво «ТОВ «Лерадрук», 2021. 248 с.
5. Міжнародна класифікація функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФ). URL: https://moz.gov.ua/uploads/2/11374-9898_dn_20181221_2449.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
6. Міжнародна класифікація функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей та підлітків (МКФ-ДП). URL: https://moz.gov.ua/uploads/1/5263-dn_20180523_981_dod_2.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
7. Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 року № 530 : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 769. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.11.2021).
8. Про затвердження плану заходів на 2021 і 2022 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 року № 883-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-2021-i-2022-roki-z-realizaciyi-nacionalnoyi-s40821> (дата звернення: 01.11.2021).
9. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 545. Дата оновлення : 21.07.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#n78> (дата звернення: 01.11.2021).
10. Про затвердження Порядку організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.11.2021).
11. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.11.2021).
12. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до

2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 року № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2021).

13. Психолого-педагогічні засади технологій супроводу дітей з особливими освітніми потребами у процесі їх соціальної інтеграції : колективна монографія / наук. ред. А.Г. Обухівська, Т.Д. Ілляшенко. Київ : Ніка-Центр, 2020. 113 с.

14. Трофименко Л.І. Особливості розвитку особистості дошкільників з мовленнєвими порушеннями. *Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами*. 2018. № 8. С. 224–229.

15. Якимчук Г.В. Дитина не розмовляє? Швидше до фахівця! *Справи сімейні*. 2016. № 2 (218). С. 24–25.

16. Якимчук Г.В. Розвиток мовлення малюка. *Справи сімейні*. 2017. № 9 (246). С. 22–23.